

ચિત્રલેખા

દી પોત્સવી ૨૦૨૩

દી પોત્સવી
૨૦૨૩

ચિત્રલેખા

૨૧ જૂન, ૧૫૭૬. રાજસ્થાનમાં હલ્દી ઘાટીની લડાઈમાં મેવાડના મહારાણા પ્રતાપ અને મુગલ બાદશાહ અકબરની વચ્ચે લોહિયાળ જંગ ખેલાયો. યુદ્ધભૂમિ જાણે સ્મશાનમાં ફેરવાતી જતી હતી. એ કપરા કાળમાં મહારાણા પ્રતાપ પોતાના પાણીદાર ઘોડા ચેતક ઉપર સવાર હતા. આ જાતવાન અશ્વ જાણી ગયો કે માલિક પર

જીવનું જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે. પળવારમાં ચિત્તા જેવી છલાંગ લગાવીને દુશ્મન સવાર હતો એ હાથીના કપાળ પર પગ ચડાવી દીધા. પળનોચ વિલંબ કર્યા વિના રાણાએ તલવાર વીંઝી દુશ્મનને ઢાળી દીધો. હાથી પરના હુમલામાં ચેતક તો લોહીલુહાણ થઈ ગયો, પણ એણે ન માત્ર અસવાર રાણા પ્રતાપનો જીવ બચાવ્યો, બલકે દુશ્મનને હણવામાં

ફરી સંભળાઈ રહ્યું છે

તેજુલા તોખારીનું તબડક તબડક...

એક સમય હતો જ્યારે પવનવેગથી ઊડતા, હણહણાટી બોલાવતા પાણીદાર અશ્વો કાઠિયાવાડની જ નહીં, મેવાડની ઇાન હતા. આજે એ ધબડાટી તો રહી નથી, પણ દેશ-દુનિયામાં જતવંત ઘોડા પોલો ગ્રાઉન્ડથી લઈને પોલીસટળની ઇાન રહ્યા છે. તો સૌરાષ્ટ્રના અનેક વિસ્તાર તથા રાજકોટ જેવાં શહેરમાં અશ્વપ્રેમ નવેસરથી રેવાલ અથવા સ્થિર ચાલથી પાંગરી રહ્યો છે.

દેવેન્દ્ર જાની



બહુમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું.

રાણા પ્રતાપનો આ અશ્વ ચેતક હળવદ પંથકની કાઠિયાવાડી નસલનો હતો. ચેતક અશ્વ જ્યાં ઢળી પડ્યો એ રાજસ્થાનના રાજસમંદ જિલ્લામાં બલીયા ગામ પાસે એની સમાધિ છે. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે માત્ર રાજસ્થાન જ નહીં, કચ્છના અંજારમાં તોળી ઘોડીની પણ સમાધિ છે. કચ્છના બહારવટિયા જેસલ જોડાને જ્યારે સતી તોરલે એનાં કર્મો યાદ કરાવીને ધર્મના માર્ગે વાળ્યો હતો. તોરલની સાથે તોળી ઘોડીને પણ યાદ કરવામાં આવે છે. અંજારમાં જેસલ અને તોરલે જીવતેજીવ સમાધિ લીધી ત્યારે તોળી ઘોડીને પણ એમની બાજુમાં સમાધિ આપવામાં આવી હતી. દુનિયામાં ક્યાંય અશ્વોને સમાધિ આપીને એના શૌર્યની સ્મૃતિવંદના થતી હોય એવું ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

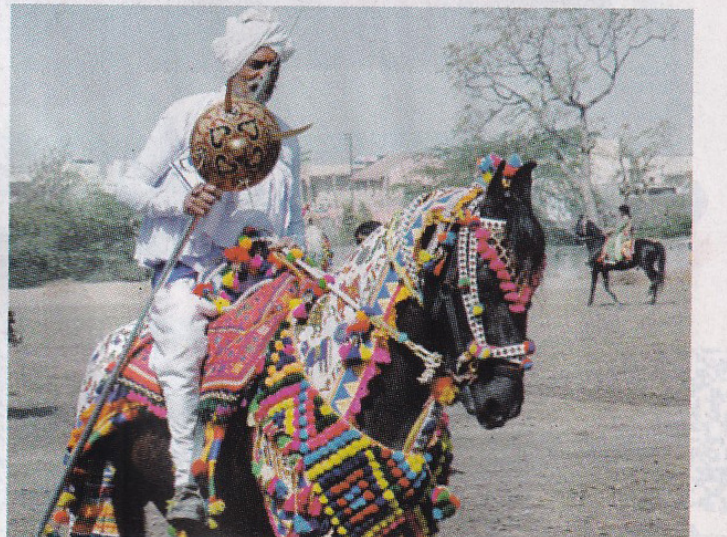
કાઠિયાવાડી અશ્વોની શૌર્યગાથા અને એની વફાદારીનાં વિરલ ઉદાહરણોથી ઇતિહાસનાં પાનાં ઊભરાય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણીની સૌરાષ્ટ્રની રસધારથી માંડીને અનેક પુસ્તકો-ગ્રંથોમાં કાઠિયાવાડી અશ્વોનાં કરતબ, વફાદારી, પરાક્રમો આલેખવામાં આવ્યાં છે. મેઘાણીએ લખ્યું છે: કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ સુસંગી નાર, સરજનહારે સરજિયા તીનું રતન સંસાર. આમ સંસારનાં ત્રણ રત્નોમાં એક અશ્વને ગણીને લેખકે એનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. સ્વામિનારાયણ ભગવાનની માણકી ઘોડી, કાદુ મકરાણીની લીલુડી ઘોડી હોય કે રા' નવઘણનો અશ્વપ્રેમ હોય, છાતી ગજ ગજ ફૂલે એવી અનેક કથા આપણી સામે છે.

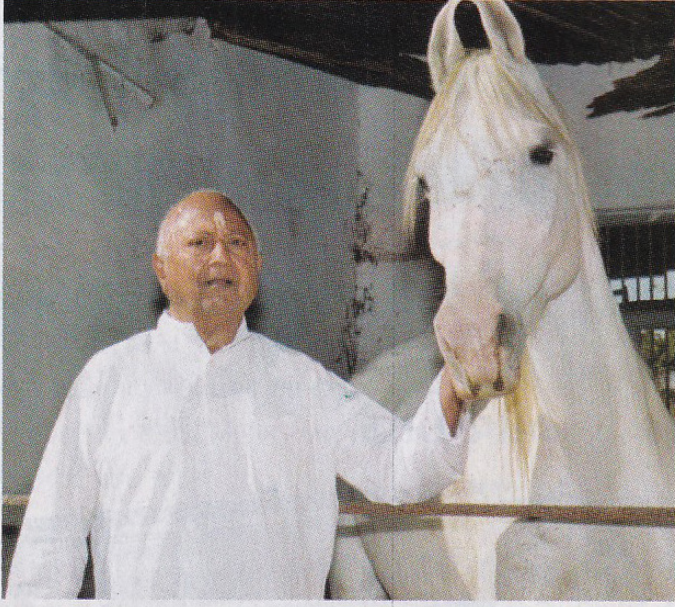
સૌરાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ નહોતું ત્યારે, રાજાશાહીના કાળમાં આ પ્રદેશ કાઠિયાવાડ તરીકે જાણીતો હતો. કાઠિયાવાડના ઇતિહાસની સાથે કાઠી ક્ષત્રિયોનો ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. કાઠિયાવાડી અશ્વોની ઓળખ સાથે પણ કાઠી દરબારોનો ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. કાઠી દરબારો અશ્વપાલન અને એના સંવર્ધનમાં મોટું યોગદાન ધરાવે છે. જસદણ સહિતનાં કાઠી સ્ટેટ અશ્વપાલન માટે જાણીતાં છે. કાઠિયાવાડી અશ્વનો ઇતિહાસ સેંકડો વર્ષ જૂનો છે. બ્રિટિશરાજ વખતે બૉમ્બે ગેઝેટ બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું, એમાં કાઠિયાવાડી અશ્વોનો ખાસ ઉલ્લેખ હતો. આ પ્રદેશમાં રજવાડાં હતાં ત્યારે રાજાઓ માટે ખાસ તાલીમ પામેલા ઘોડાનો ઉપયોગ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા અને યુદ્ધ માટે કરવામાં આવતો હતો. મોટા ભાગનાં રજવાડાં પાસે પોતાનું અશ્વદળ હતું. હવે એનું સ્વરૂપ બદલાયું છે. ઈન્ડિયન આર્મી અને ગુજરાત પોલીસમાં અશ્વદળ છે, એમાં કાઠિયાવાડી-મારવાડી અશ્વોની સંખ્યા વધુ છે. જો કે આજે સમયના વહેણ સાથે કાઠિયાવાડી અશ્વની શુદ્ધ નસલ સામે અસ્તિત્વનો સવાલ ઊભો થયો છે.

અશ્વપાલનમાં આશરે ૩૦૦ વર્ષથી જે પરિવારનું મોટું યોગદાન છે એ જસદણ કાઠી સ્ટેટના રાજવી પરિવારના વંશજ સત્યજિતકુમાર ખાયર ચિત્રલેખાને કહે છે: 'કાઠિયાવાડી અશ્વની આ નસલનું સંવર્ધન કરી કાઠી સમાજે જ એને એક ઓળખ આપી છે. કાઠીઓના ઇતિહાસ સાથે આ અશ્વોનો ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. લગભગ ઈસવી સન ૧૧૦૦માં કાઠી સમાજ મૂળ પંજાબથી ગુજરાત તરફ આવ્યો. ઝાલાવાડ થઈને આગળ



ઠાગાઈ કાઠિયાવાડમાં લગ્નપ્રસંગે ઘોડાને ઠાણગારવામાં આવતા. વરરાજાને અશ્વ પર બેસાડી હુલેહું નીકળતું. સમય બદલાવો છે છતાં અશ્વસંસ્કૃતિના દિવાજ ડયાંક જોવા મળે છે.





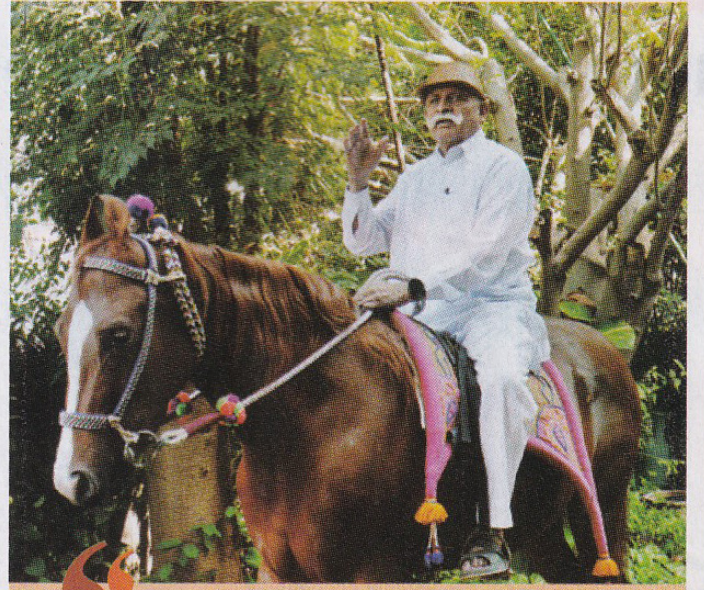
વધ્યો અને આ પ્રદેશમાં આવીને વસવાટ કર્યો એટલે આ પ્રાંત કાઠિયાવાડ તરીકે જાણીતો બન્યો. કાઠીઓની સાથે એ સમયે ઘોડા પણ આવ્યા. રજવાડાંના સમયમાં અશ્વઉછેર કેન્દ્રો ધમધમતાં. આજે પણ સરકાર હસ્તકના સૌરાષ્ટ્રમાં બે અશ્વ ઉછેર કેન્દ્ર છે, જેમાં એક જસદણ નજીક હિંગોળગઢ અને બીજું વેરાવળ પાસે છે. જસદણ સ્ટેટ પાસે શુદ્ધ કાઠિયાવાડી નસલના ૧૧ જેટલા અશ્વો આજે પણ છે.’

કાઠિયાવાડ-મારવાડી હોર્સ બ્રીડર્સ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીના વાઈસ ચેરમેન સત્યજિતકુમાર ઉમેરે છે કે વર્ષ ૧૮૦૭માં વડોદરાના ગાયકવાડ સ્ટેટ દ્વારા કર્નલ વોન્કરને કાઠિયાવાડ મોકલવામાં આવ્યા હતા અને જુદાં જુદાં રજવાડાં સાથે એગ્રીમેન્ટ કરીને સ્ટેટની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ રજવાડાં વચ્ચે થતી લડાઈ બંધ થઈ, ઘોડાઓનો ઉપયોગ માત્ર એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા માટે જ થવા લાગ્યો. એક સમય હતો, જ્યારે કાઠિયાવાડમાં લગ્ન કે કોઈ શુભ પ્રસંગ હોય ત્યારે ઘોડાને ખાસ શણગારવામાં આવતા હતા. વરરાજાને અશ્વ ઉપર બેસાડીને ફુલેકું નીકળતું હતું. હવે સમય બદલાયો છે, છતાં કાઠી-ક્ષત્રિય સમાજમાં હજી અશ્વસંસ્કૃતિના આ રિવાજ જોવા મળે છે.

અશ્વપાલનમાં જેમનું નામ આદરથી લેવામાં આવે છે એવા



સત્વજિતકુમાર ખાતર:
કાઠિયાવાડી અશ્વની
નસલનું સંવર્ધન કરી
કાઠી સમાજે ઓને ઓંક
ઓળખ આપી છે.



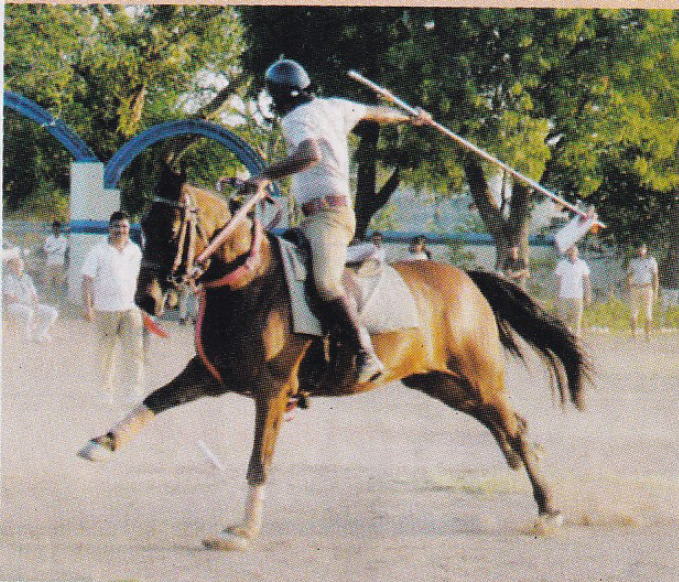
આચાર્ય ઘનશ્યામ મહારાજ-દામજીભાઈ ખૂંટ:
વફાદારી અને સમજણના ગુણ આ ઘોડામાં
જાણે કુદરતની ભેટ છે. સમજી ઘોડો અસવારને
ઓળખી લે છે કે ઓ માલિક છે કે કોઈ બીજું!

કાઠિયાવાડી હોર્સ બ્રીડર્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખ આચાર્ય ઘનશ્યામજી મહારાજ ચિત્રલેખાને કહે છે: ‘ભારતમાં અશ્વોની જે નસલ છે એમાં કાઠિયાવાડી અને મારવાડી ઓલાદનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. એક સમયે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં આ બે જાતના અશ્વોને સૌથી વધુ ઉતારવામાં આવતા. વફાદારી અને સમજણના ગુણ આ ઘોડામાં જાણે કુદરતની ભેટ છે. કાઠિયાવાડી અશ્વ થોડો નીચો હોય, પરંતુ મજબૂત હોય છે. ઊંચા કાન અને મોટું કપાળ એ કાઠિયાવાડી અશ્વની ખાસ નિશાની છે. યુદ્ધ તો હવે થતાં નથી, પરંતુ તોફાની ટોળાંને અંકુશમાં રાખવા (કાઉંડ કન્ટ્રોલ) અને સલામતીના હેતુસર પોલીસ અને આર્મીમાં ખાસ અશ્વદળ છે. ગુજરાત પોલીસના અશ્વદળમાં સ્થાનિક કાઠિયાવાડી અશ્વો સામેલ છે. અન્ય રાજ્યોનાં પોલીસદળમાં પણ અહીંના ઘોડાની ડિમાન્ડ છે. ઉત્તર પ્રદેશ પોલીસ ટૂંક સમયમાં જ અમારી પાસેથી ઘોડા ખરીદવા ગોંડલ આવી રહી છે. જો કે હવે શુદ્ધ નસલના ઘોડા મળવા મુશ્કેલ છે. લોકોમાં ઘોડેસવારીનો શોખ જળવાય અને આ સંસ્કૃતિ બચે એ માટે અમારી સંસ્થા છેલ્લા બે દાયકા કરતાં વધુ સમયથી સૌરાષ્ટ્રમાં કા-મા (કાઠિયાવાડી-મારવાડી) અશ્વ શો-હરીફાઈનું આયોજન કરે છે.’

એક સમયે ક્ષત્રિય, ચારણ, ગઢવી, આહીર સહિતના સમાજનાં ખમીરવંતા ખોરે ચાર-પાંચ ઘોડા જોવા મળતા. હવે આ પરંપરાને સમયનો લૂણો લાગ્યો છે. વર્તમાન સમયે હવે કોઈને ઘોડા રાખવા પોસાય એમ નથી. શહેરો તો ઠીક, ગામડાંમાં પણ હવે ભાગ્યે જ કોઈનાં ઘરે ઘોડા હોય છે. આવા સંજોગોમાં રાજકોટ જેવા શહેરમાં પોતાના બંગલે છેલ્લા ચાર



ગુજરાત પોલીસે હોર્સ રાઈડિંગ ક્લબ શરૂ કરી છે. રાજકોટ અને ભાવનગરમાં આવી ક્લબ સારી ચાલે છે.



ઠાયકાથી ઘોડા રાખતા અને અશ્વસંવર્ધનમાં યોગદાન આપી રહેલા શામજીભાઈ ખૂંટ આજે ૭૨ વર્ષે પણ ઘોડો લઈને રાજકોટની બજારમાં નીકળે છે. એ કહે છે: ‘ઘોડો એ શાન અને શૌર્યનું પ્રતીક છે. ઘોડા ઉપર બેસવા માત્રથી વ્યક્તિમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે. આ એક સમજૂ જાનવર છે. યુદ્ધ વખતે દુશ્મન ભાલાનો ઘા કરે અને અસવાર પગની એડીથી ઘોડાને ઠેલો મારે તો એ સમજીને નીચે બેસી જાય છે અને દુશ્મન ઘા ચૂકી જાય છે. સમજૂ ઘોડો અસવારને ઓળખી લે છે કે એ માલિક છે કે કોઈ બીજું. એ જ રીતે જે પીક પર બેઠો છે એ તાલીમી છે કે નવશીખિયો, એની પણ ઘોડાને સૂઝ હોય છે.’

ગુજરાત પોલીસે ઘોડા પેટ્રોલિંગમાં ન હોય ત્યારે એનો ઉપયોગ ઘોડેસવારી શીખવા માટે થાય એ માટે જિલ્લા એકમોએ માઉન્ટન પોલીસ યુનિટ ઊભું કરીને હોર્સ રાઈડિંગ ક્લબ શરૂ કરી છે. રાજકોટ અને ભાવનગરમાં આવી ક્લબ સારી ચાલે છે. રાજકોટ જિલ્લા પોલીસે ૨૦૦૬માં હોર્સ રાઈડિંગ ક્લબ શરૂ કરી હતી. આ ક્લબને અશ્વપાલનમાં જેમનો બહુ મોટો ફાળો છે એવા નિવૃત્ત આઈપીએસ આર.ડી. ઝાલાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં ૫૦૦૦થી વધુ યુવક-યુવતી આ ક્લબના માધ્યમથી ઘોડેસવારી શીખ્યાં છે. બેઝિક અને એડવાન્સ એમ ત્રણ-ત્રણ મહિનાના કોર્સ ચાલે છે. રાજકોટની હોર્સ રાઈડિંગ ક્લબમાં પ્રવેશ માટે વેઈટિંગ ચાલે છે. એ જ બતાવે છે કે યુવાપેઢી ઘોડેસવારીમાં રસ લઈ રહી છે.

જયમલ્લ પરમારના અશ્વોવિષયક પુસ્તક ભલ ઘોડા વલ વંકડાનું સંકલન કરનારા લેખક-પત્રકાર રાજુલ દવે એના સંદર્ભો ટાંકીને કહે છે: ‘સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોડાની મૂળ ઉદ જાત હતી, જે વિસ્તરીને ૫૧ સુધી પહોંચી છે (રંગ-રૂપ-ચાલ અને કૌશલના આધારે કાઠિયાવાડી અશ્વોની ૫૧ જાત હોવાનો વિવિધ પુસ્તકોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે). એક સમયે અશ્વોનો ઉછેર એ સૌરાષ્ટ્રના લોકજીવનનો એક સંસ્કાર હતો. વર્તમાન સમયમાં અશ્વની કેટલીક જાત લુપ્ત થઈ રહી છે. કાઠિયાવાડમાં મંદિરો, મહેલો, ઘરની થાંભલીઓ, ભરતકામથી લઈને શૂરવીરોના પાણિયામાં અશ્વસંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. લગ્નગીતોમાં અશ્વને વાણી લેવામાં આવ્યા છે તો અશ્વોએ રાજાઓને ચક્રવર્તી બનાવ્યા છે.’

કાઠિયાવાડના ઈતિહાસકારો કહે છે કે આપણા ગ્રંથોમાં ૧૪ વિદ્યાનાં વર્ણન છે, જેમાંની એક છે અશ્વવિદ્યા. આર્યકાળથી અશ્વપાલન થાય છે. કર્નલ જે.ડબ્લ્યુ. વોટ્સને વર્ષ ૧૮૮૬માં કાઠીઘોડાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૮૯૦ના બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં કાઠિયાવાડી ઘોડાની ૨૮ જાત બતાવવામાં આવી છે. એ પછીના વર્ષે જૂનાગઢના નવાબના આર્થિક સહયોગથી અશ્વ વેદક નામનું પુસ્તક લખાયું, જેને ગુજરાતી ભાષામાં અશ્વોવિષયક પહેલું પુસ્તક માનવામાં આવે છે. બહુ ઓછા લોકો જાણતા હશે કે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતી બે બહેનો એલિઝાબેથ અને લિઝા ખાસ કાઠિયાવાડી અશ્વોનાં સંશોધન માટે ૧૯૯૬માં સૌરાષ્ટ્ર આવી હતી. આમ આ પ્રદેશના ઘોડાની જાત ઉપર ખૂબ લખાયું છે અને સંશોધન થયાં છે હવે જરૂર છે આ નસલને સાચવવાની.

તસવીરો: નીશુ કાયા